

Az MTA Történettudományi Intézete és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Egyetemes Történeti Intézete már évek óta együttműködik a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet történeti problémáinak feldolgozása terén. Ennek az együttműködésnek a során 1984. október 16-án Budapesten közös konferencia zajlott le ebben a témakörben. Az alábbiakban közöljük a konferencia alapjául szolgáló, előzetesen kölcsönösen megküldött referátumok szövegét. A konferencián csak ezek rövid összefoglalása hangzott el, hogy maradjon idő az eszmecsereére, vitára. A vita elsősorban az átmenet periodizálásának kérdései körül bontakozott ki, de egyéb elvi-módszertani problémákat is érintett.

L. SZ. CSIKOLINI:

A SZOCIÁLIS UTÓPIA, MINT A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENETI KORSZAK TÁRSADALMI GONDOLKODÁSÁNAK JELLEGZETES FORMÁJA

A szociális átalakítás tervezeteiben történt alapos elmélyülés, amelyekben oly gazdag a 16–17. századi európai irodalom, arról győzött meg bennünket, hogy a szociális utópia lényegesen nagyobb szerepet játszott ennek a korszaknak a társadalmi gondolkodásában, mint amilyennek az az első pillanatra tűnhet. Ennek az előadásnak is az a célja – nem bocsátkozva részletekbe –, hogy áttekintést nyújtson a szociális utópia legjellegzetesebb vonásairól, amelyek fényt vetnek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszak népei szellemi fejlődésének specifikumaira is.

A híres francia humanista Guillaume Budé – Morus Tamás „Utópiájá”-hoz írott bevezető levelében (1517. évi kiadás, Párizs) igen elismerően nyilatkozott az „Arany könyvecske” szerzőjéről: Morus „megmutatta nekünk a boldog élet példáját és arra oktatott, hogyan éljünk.”¹ Ezek a szavak figyelemreméltóak: a Morus művéhez való legkomolyabb viszonyulásról és gondolatainak mély megértéséről tanúskodnak.

Még elismerőbben szólt erről a munkáról A.F. Doni, aki először adta ki Morus könyvét olasz nyelven (1548). A könyvhöz írott ajánlásában Doni annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az olvasó a mű-

ben „a legjobb szokásokat, jó rendet, bölcs rendelkezéseket, istenfélő oktatásokat, igazi kormányzást és igaz embereket, valamint jól berendezett városokat és intézményeket, igazságosságot és könyörületet” talál. Morus ideális államát nem Utópiának (Seholhely), hanem „Eutópiá”-nak, azaz boldog országnak nevezte. A kis könyv teljes címe így hangzott: „A nemrég felfedezett állam, amelynek kormánya Eutopia szigetén van, ahol új módszerek figyelhetők meg, ti. hogyan irányítsák az államokat, hogyan kormányozzák a népeket, hogyan kell a szenátoroknak törvényeket alkotni a legelmélyültebb bölcsességgel, amely történet nemcsak hasznos, de szükséges is. Morus Tamás londoni polgár műve.”²

A cím egyáltalán nem egyezett az eredetivel, de teljesen megfelelt a kor szellemének. Doni szavai és az „Arany könyvecske” címének megváltoztatása nemcsak azért érdekesek, mert hangsúlyozzák a mű aktuális voltát, de tükrözik a korszaknak azt a határozott tendenciáját, hogy törekednek a társadalom ideális formáinak megtalálására.

Ez a tendencia világosan megfigyelhető Francesco Sansovinonál is, aki többször újrakiadta az „Utópia” második könyvét olasz nyelven. Morus „elkeseredve századunk szokásain – jegyezte meg Sansovino –, az emberekre hagyta a boldog népről készített leírását, amelyet kitűnő törvényekkel kormányoznak és amely békében és boldogságban él.” Morus ezt azért tette, „hogymutassa az embereknek, hogyan lehet jól, boldogan élni.” És „bár kitalált dolgokról van szó, az olvasó sok igazat és hasznosat nyerhet a maga számára az új reformok megalkotásakor vagy az új államok létrehozásakor.”³

Mint ismeretes, az Utópia nagy visszhangot váltott ki. Rögtön az első kiadást (1516. Louvain) követték az újak: a párizsi (1517.), a két bázeli (1518.). Az ötödik a firenzei volt 1519-ben. A 16. században Morus könyvét elkezdték lefordítani az élő európai nyelvekre: németre (1524.), olaszra (1548.), franciára (1555.), angolra (1551.), hollandra (1553.). Az „Arany könyvecske” jelentős hatással volt a haladó eszmék fejlődésére a következő korszakokban is, elősegítette az utópista-kommunista elképzelések megerősödését. A könyv megjelenése lökést adott a – szociális lényegét tekintve – legkülönbözőbb utópista irodalom kialakulásához. De amúgy is, a 16. század kezdetétől fogva Európa könyvpiacán folyamatosan jelentek meg a legeslegjobb társadalmi berendezkedésről szóló mindenféle tervezetek, többet közülük pedig kéziratban terjesztettek. Ezek a művek a lét értelméről, a boldogság és az igazságosság lényegéről folytatott heves vitákban születtek meg. Itáliai és német humanisták, mindenféle színezetű vallási reformátorok, a parasztok és a városlakók ideoló-

gusai, a francia „monarchomachos”-ok – mindegyik a maga módján vázolta fel az ideális államot.

Néhány polgári történész véleménye ellenére, akik megpróbálják kisebbíteni a hasonló jellegű irodalom jelentőségét, különösen az utópikét, amelyekben a kommunista eszmények megfogalmazódtak (pl. Morus és Campanella műveit véletlennek és nevetségesnek vélték⁴), a bennünket érdeklő korszakban a szociális átalakulás tervezeteihez való visszanyúlás teljesen komoly volt. Elegendő megemlíteni, milyen elszántan dolgozott egész megpróbáltatásokkal teli életén keresztül Campanella a „Napállam”-on, annak az államnak az „Alkotmány”-án, amelyért harcolt⁵, s megvalósítva elképzelését, elérte annak kiadását és összekapcsolta ezzel a világ átalakításának terveit.⁶ Nagyon komolyan értékelték a „Napállam”-ot kortársai is – Tobius Adami, Johann Valentin Andree (a „Christianopolis” c. utópia szerzője, amely műben felfedezhetők Campanella eszmei hatásának nyomai), Gabriele Naude francia tudós pedig a „Napállam”-ot mély filozófiai értelemmel teli és gyakorlati tanácsokban gazdag, legkitűnőbb alkotások közé sorolta, amely tanácsok arra tanítanak – követve a bölcs oktatást –, hogyan tudná az állam megtalálni a kormányzás tartós alapjait és reményteljes formáit, hogyan lennének az emberek jobbak annál, mint amilyenek.⁷

Mivel magyarázható az utópista irodalomnak ilyen fejlődése ebben a korszakban? A társadalom átalakításának vágya miért öltött ilyen sajátos formát? Az óhajtott államról szóló tervezetek, amelyeket az utópisták ajánlottak, leírása miért változott át „útleírásos regényekké” és más hasonló jellegű művekké?

Ezekre a kérdésekre adandó válaszok mindenekelőtt magában a korszak jellegében keresendők: a történelmi evolúció specifikumában és a népek szellemi fejlődésének sajátosságában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszakban.

Mint az jól ismert, ez bonyolult, döntő mozzanat, az ún. eredeti tökefelhalmozódás, előre nem látott szociális kollíziók, a reformáció és az ellenreformáció, a szabad gondolat kegyetlen üldözésének kora volt, amelyek arra készítettek, hogy az aesopusi nyelvhez és a nikodémizmushoz forduljanak, az első polgári forradalmak és hatalmas parasztfelkelések időszaka. A társadalom feudális pillérenek lerombolása a népek életének minden szféráját érintette, megváltoztatva mindennapi életüket és szokásaikat, az állami berendezkedés formáinak változásával járt együtt. A gazdasági szférában történt forradalmi átalakulást az ideológia területén végbement gyökeres változások hívták életre. És ez érthető: „Az anyagi élet

termelési módja – tanítják Marx és Engels – szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában.”⁸

Ez a rombolás a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek elkerülhetetlen destabilizációját, szervezetlenségét és elégedetlenségét idézte elő, kezdve a közvetlen termelők pauperizációnak alávetett tömegétől, egészen a korai burzsoáziáig (amely még nem vívta ki a kívánt dolgot) és az uralkodó osztály képviselőiig, akik elvesztették korábbi pozícióikat.

A bonyolult helyzet új feladatokat vetett fel, amelyek elméleti értelmezéseket követeltek. Az állam szerepének kérdése mind aktuálisabb lett, tanulmányozása pedig a politikai elmélet viharos fejlődéséhez, a többi humán tudománytól történő elkülönüléséhez vezetett, amelyekkel az előző korszak humanistáinak tanításában összeforrott. A 16–17. századra a politikai gondolkodás soha nem látott fellendülése volt jellemző, amelyről meggyőzően tanúskodnak Machiavelli, Bodin, valamint követőik és ellenfeleik tanításai. A szociális-gazdasági viszonyok dualizmusa pedig, amely az uralkodó feudális és az erőre kapó korakapitalista viszonyok egyesítésében és ellenállásában jutott kifejezésre, elkerülhetetlenül megnyilatkozott a politikai elméletek, azok ellentmondásának és következtetlenségének jellegében.

Amennyire sajtáságos, végső soron olyannyira ellentmondásos volt a reneszánsz kultúra hatása a népek szellemi fejlődésére. Óriási hatás az európai társadalmi gondolkodás alakulására közismert. A humanizmus jelentőségét az új világnézet fejlődésére nézve nehéz túlbecsülni. Éppen a humanizmus segítette elő a gondolkodás szekularizációját, az emberi értelemben az egyházi dogma elnyomó hatalma alól történt felszabadulását, az emberi alkotó erők és lehetőségek felfedezését, emelte tekintélyüket, megszabadította az akaratot. Az igazság szabad kutatására, a világ megismerésére való felhívás az értelem és a tapasztalat segítségével, nem pedig a vak hit útján, hozzájárultak a természetfilozófiai elképzelések fejlődéséhez, a panteizmushoz, a deizmushoz, később pedig az ateista képzetek megszületéséhez. Mindez meggyorsította az emberiség haladását a világmindenség materialista felfogása felé vezető hosszú úton. A reneszánsz korában sikereket értek el magának az embernek, természetének és lehetőségeinek megismerésében. Pomponazzi tanítása a lélek halandó voltáról arra készítetett, hogy felülvizsgálják az ember földi rendeltetésének kérdését, minthogy más, úgy tűnik, nem volt adott. Machiavelli műveinek segítségével az emberek közelebb jutottak koruk társadalmi viszonyai antagonisztikus jellegének megértéséhez. Machiavelli érzékeny csapást mért a középkorban uralkodó providencializmusra is (amely a történelem fo-

lyamatát az isteni gondviselés beavatkozásaként magyarázta), első ízben fejtve ki azt a gondolatot, hogy a vallás kultuszai az emberi ész szüleményei és egyik, vagy másik állam védelmére alkották meg őket. Szokatlan nyíltsággal tárta fel a korábbi firenzei titkár a politika titkos mozgatórugóit, hangsúlyozva, hogy annak alapját az állami érdek (ragion di stato) képezi.

A reneszánsznak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti korszak társadalmi gondolkodására gyakorolt jótékony hatásáról beszélve azonban nyilvánvalóan nem elégedhetünk meg csupán azzal, hogy konstataljuk a pozitív mozzanatokat, amelyeket ez a hatás az ideológiában eredményezett, új világnézetet hozva létre. A humanizmus, mint a reneszánsz is, egészében véve bonyolult jelenség, amelynek képviselői az idealizmus talaján maradtak. Az a humanistáknak tulajdonított emberközpontú meggyőződés, hogy törekedjenek az ember felemelésére, hogy őt „isteni természetű”-vé tegyék, elkerülhetetlenül arra vezetett, hogy eltúlozták az egyénnek a történelmi folyamatban játszott szerepét, megerősítette a politikai elmélet utópista tendenciáit. A természetről és a társadalomról alkotott tanítások világnézeti alapjai egészében véve idealisták és eklektikusak maradtak, mint az akkori kor egész természetfilozófiája, amely „a még ismeretlen valóságos összefüggéseket eszmei, fantasztikus összefüggésekkel pótolta, a hiányzó tényeket gondolati képekkel egészítette ki, a valóságos hézagokat a pusztá képzelettel töltötte ki.”⁹ A humanizmus hatása alatt a közjót még hosszú ideig az emberek jótévőivel kapcsolták össze, az államok szegénységét és boldogtalanságát pedig azok bűneivel magyarázták. Innen az oly nagy figyelem a nevelés kérdései iránt, innen ered a politikának az erkölccsel, a pedagógiával, a történelemmel való elválaszthatatlan kapcsolata. Machiavelli és követőinek felfedezései nem tudták teljesen lerombolni ezt a kapcsolatot. De hiszen maga „A fejedelem” szerzője, minden realizmusa és éles meglátásai ellenére, szintén az illúziók fogságában élt, reményeit az erős személyiségbe helyezve, aki hajthatatlan akarattal és bátor elmével rendelkezik. Lényegében véve, ő is csatlakozott azokhoz, akik az ideális kormányzót keresték, amivel már régen foglalkoztak a humanisták Collucci-tól, Salutati-tól és Alberti-től kezdve Erasmusig és de Jevera-ig és végül Machiavelli is megalkotta a maga sajátos utópiáját a korai itáliai polgárság érdekeinek megfelelően.

Még egy körülményt kell figyelembe vennünk. Bármennyire paradox módon hangzik is, de a reneszánsz emberének tulajdonított racionalizmus, amely oly fontos szerepet játszott a középkori népbútítással folytatott harcban, minden erős oldala ellenére, ama körülmények között

néha szintén hozzájárult az idealista képzetekhez, megerősítette az abban való hitet, hogy az emberiségnek lehetősége van bűneinek kijavítására a meggyőzés, az igazság megértése és a közösségi élet bölcs szabályai kidolgozása segítségével, e közösség alapjainak gyökeres megváltoztatása nélkül, békés úton. Innen az a törekvés, hogy világosan, hatásosan, lebilincselően írjanak, az igaz dolgokat párbeszédnek, regénynek, poémák, stb. formájában fejtsek ki. Innen az ebben a korszakban megnyilvánuló különös érdeklődés a jogi kérdések iránt, a törvényhozók szerepének eltúlzása, az arra irányuló kísérlet, hogy az emberi törvényeket, mint az örök bölcsesség, az isteni igazságosság, a természeti törvény forrásait határozzák meg. Mindezek hatással lehetnek az akkori kor politikai elméleteinek jellegére, az utópiához való vonzódásukra.

És mégis, az ún. eredeti tőkefelhalmozódás korában az emberek fel tudták hívni a figyelmet a szociális-gazdasági jelenségekre. A szociális elmentmondások feltárása, a hatalomért és a tőke birtoklásáért vívott könyörtelen és kegyetlen harc fellebbentették a fátylat a dolgok valós állásáról. Éppen abban az időben kezdtek formálódni a világosabb képzetek a vagyoni viszonyoknak, mint az állami berendezkedés ilyen vagy olyan típusait meghatározó szerepéről és jellegéről. (Jellemző pl. Donato Gianotti tanítása a „kevert kormányzás”-ról, amelynek lényege Gianotti szerint, hogy az uralkodó jellembeli tulajdonságától függően cserélődnek a rendek az államban.) Mindez hatással volt a 16–17. századi társadalmi ideálok kialakulására.

Minden korszak megalkotja a maga eszményeit a szociális berendezkedésről. Az egyik formációból a másikba való átmeneti időszakban, amikor megváltozik a társadalom gazdasági alapja és a tulajdon jellege, amelyek meghatározzák a szociális viszonyok rendszerét, az állam berendezkedéséről és a közjólétről felvetett kérdések különös hangsúlyt kapnak. „Népről népre, korról korra olyannyira változtak a jóról és a rosszról való képzetek, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondtak. (...) ... a morál (...) mindig osztálymorál volt: vagy az uralkodó osztály uralmát és érdekeit igazolta, vagy pedig, mihelyt az elnyomott osztály eléggé hatalmassá vált, az ezen uralom elleni lázadást és az elnyomottak jövő érdekeit képviselte.”¹⁰ Így volt ez a bennünket érdeklő korszakban is. A „legjobb” államtípus keresése is az akkori kor politikai és szociális gondolkodásának egyik legjellegzetesebb vonása lett, a történelmi folyamatról alkotott képzetek tökéletlen voltával összefüggésben pedig a szociális utópia e politikai és szociális gondolkodás egyik jellegzetes formájává vált.

A tökéletességről alkotott képzetek azonban nemcsak koronként

különböztek egymástól. Nem egyformák ezek egy formáción belül sem, mivelhogy különböző osztályok hangulatait és érdekeit tükrözik. A kapitalista viszonyok genezisének korában, amikor az új osztályok éppen csak megszülettek és a régiak még nem tűntek el, mint ismeretes, teljesen bonyolulttá vált a társadalom szociális struktúrája. Természetes, hogy e feltételek között a legkülönbözőbb hangulatok és érdekek léteztek. Annak a kornak a politikai irodalma eléggé világosan tükrözte ezt a jelenséget. A társadalom átalakításának utópista tervezetei egészen különböztek szociális céljukat illetően. Morus, Doni, Campanella utópiái mellett, amelyekben kifejlődnek a humanista nézetek, mindenfajta egyenlősítő eszményeket találunk, a garamantok félig legendás népének a leírását Ludovico Zuccolo „Boldog városá”-ban, ahol a nép teljes egyenlőségben és szegénységben él. Francis Bacon „Új Atlantis”-a és John Harrington „Oceania” c. műve sok rokon vonást mutat ugyancsak Zuccolo „Evandriai állam” c. munkájával, Rabelais telemi kolostora pedig F. Patrizio „Boldog államá”-val: ezek nem érintették a fennálló társadalmi rend alapjait. Szembetűnő azonban, hogy jóllehet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszak utópiái szociális lényegüket tekintve különböztek egymástól, sok közös vonás volt található bennük.

A külföldi történetírásban meglévő tendenciával – ahol a 16–17. századi utópiákat úgy mutatják be, mint valami, a reneszánsz humanizmusával és kultúrájával ellentétes jelenséget – szemben mi arra a következtetésre jutottunk, hogy e korszak íróinak sok alkotása szorosan kapcsolódik a reneszánszhoz, annak eszméiből merítették. Sőt a „konzervatív” utópiákban is érződik a reneszánsz eszméinek hatása. Jelentős mértékben ezzel magyarázható a különböző szociális érdeklődésű írók nézeteinek bizonyos hasonlósága: a társadalmi jelenségek racionális megközelítése, a természetfilozófiához való vonzódás, a reális valósághoz történő kritikai viszonyulás; a szociális betegségek szigorú bírálata időnként ugyanolyan éles volt az ún. „konzervatív” utópiákban is, amelyek a feudális rendet és a katolikus egyházat védelmezték. (Lásd pl. Agostini „képzeletbeli államá”-t¹¹.) Az emberi élet berendezkedésének tökéletlen voltát ezek gyakran a természettől és az egyenlőség törvényeitől, a természeti embertől való elfordulással próbálták magyarázni, amivel kapcsolatosan az irodalomban újjáéledtek és újszerű értelmezést kaptak az aranykorról, a boldog vademberről szóló mítoszok, akit nem rontott meg a civilizáció. Az utóbbi motívum különösen a 18. században erősödött fel.

Ez kifejezésre jutott abban az érdeklődésben is, amelyet a társadalom átalakítását tárgyaló utópista tervezetek szerzői az ókori írók – Pla-

ton, Arisztotelész, Cicero, Seneca, Vergilius, stb. – művei iránt nyilvánítottak, bizonyítékokat merítve belőlük nézeteik igaz voltára. Természetesen, az ókori szerzők felé való fordulás nem jelentette az ő eszméik közvetlen és feltétel nélküli átvételét: a múlt nagy gondolkodóinak véleményeit megváltoztatták, igazították az adott pillanat feladataihoz. De az irodalmi hagyomány, jelentősége ellenére, nem lehet meghatározó. Elsődleges a valóságos élet hatása volt, ellentmondásainak egész sokféleségében, a maga összes szociális és osztálykonfliktusával.

A 16–17. század gondolkodóinak humanizmusával rokon vonást mutat a politikának még mindig szoros kapcsolata az etikával és a pedagógiával. A pedagógia fontos politikai tudomány maradt: sok utópista álmódoszott arról, hogy a nevelés segítségével átalakítja a világot, eltörli a bűnököt és gonosz dolgokat, közülük is főleg a kapzsiságot. A humanista hagyomány ereje az emberi élet értékéről alkotott ítéletekben is megnyilvánult. Ideáljuk – a fizikailag és lelkileg egészséges, kiegyensúlyozott, sokoldalúan művelt ember.

Minthogy pedig az utópista tervezetek szerzői a feudalizmus folytatólagos uralma idején éltek, amikor „az egyház dogmája volt mindenfajta gondolkodás kiindulópontja és alapzata”¹², többé-kevésbé a vallási elképzelésekhez kapcsolódtak, a világnézet természetfilozófiai elemei általában megfértek és egyesültek a korai kereszténység idealizmusával. Sokan megkísérelték, hogy kibékítsék a keresztény vallást a természetfilozófiával és a racionalizmussal.

Mindenki óhajtotta a politikai helyzet stabilitását és vágyott a békére, arra, hogy megszűnjenek a háborúk és a vallási ellentétek. Az utópisták műveiben tükröződött a humanizmusra jellemző viszonyulás az aktív tevékenységhez és a munkához, elítélték a tétlenséget, dicsérték az alkotó-teremtő embert, aki a közjóért él. Az utópisták magasra értékelték az időt, felléptek annak haszontalan eltöltése ellen, arról ábrándoztak, hogyan csökkentsék a mindennapi gondokat a tudás megszervezése és a lelki felemelkedés javára. Elítélték koruk erkölceit, hangsúlyozták a családi viszonyok függőségét a pénz hatalmától, ideális államaikban azonban rendszerint megőrizték a patriarchális családot és a nők alávetett helyzetét. Kivételt csupán Doni és Campanella képeztek.

Sok író fontos vívmánya volt a társadalmi viszonyok antagónisztikus jellegének megértése. De Machiavellitől és másoktól eltérően, akik a pártok harcát az állam természetes állapotának tartották, az utópisták a szociális antagónizmus meggyengüléséről ábrándoztak, naivan hittek a társadalmi harmónia megvalósításának lehetőségében a rendek és osztá-

lyok eltörlése nélkül. Másképp gondolkodott Morus, Doni, Campanella s a későbbi utópisták-kommunisták, nem táplálva hasonló illúziókat.

A bennünket érdeklő korban a szociális utópia ellentmondásos jellege különösen egyértelműen nyilvánult meg az emberi szabadsághoz és a rabság problémájához való viszonyban. Egyrészt a humanista elvek iránti odaadás a személyes szabadság igen magas értékeléséhez vezetett („a szabadság — a természet legfőbb ajándéka” — jegyezte meg Leonardo da Vinci). Ezzel együtt az utópisták rendszerint, így vagy úgy igazolták a „természeti rabság” létét, időnként pedig a fizikai munkát végző emberek alávettét helyzetét is. Megjelennek a rabok Morus „Utópiája”-ban is, sőt a „Napállam”-ban is, amely a legkövetkezetesebben védelmezte a kommunista elképzeléseket. Ez az ellentmondás teljesen egybevág az átmeneti korszakban élt emberek felfogásával, amikor nemcsak hogy fennmaradt a még feudális rend, hanem ráadásul újjáéledt a rabszolgaság, virágzott a rabszolgakereskedelem, amely az eredeti tőkefelhalmozás egyik forrása lett.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy több utópista nézeteiben meglévő jellegzetes vonások hasonlósága nem tartható meghatározónak. Az emberi boldogságról és a közjó, a tökéletes társadalom legfőbb alapjainak alapvető lényegéről vallott felfogásuk nem volt egységes. Éppen ebben nyilvánult meg a legvilágosabban munkásságuk osztályjellege.

A 16–17. századi utópiák jellegére mélyen rányomták bélyegüket a reformáció és az ellenreformáció. És ez érthető: a vallási ellentét mögött ebben az időben bizonyára „igen kézzelfogható világi érdekek rejlettek”. A konzervatív utópiák szerzői rendszerint becsmérő szavakkal illették a reformációt, a szociális átalakulás hívei pedig a katolikus egyházat ítélték el. Eszméik gyakran rokonvonásokat mutattak az eretnekek és a népi reformáció képviselőinek tanításaival; ebben az esetben a protestantizmus elutasítása a katolicizmus szigorú bírálatával járt együtt. A reformátorok egy részére jellemző volt, hogy a hit szabad megválasztására szólítottak fel; figyelemreméltó, hogy a vallási türelem elve már Morus „Aranykönyvecskéjében” is elhangzott és Francesco Luccinak Morustól oly távolálló „Katolikus (ökumenikus—L.Cs.) államá”-ban. És mégis, a hithez való legkülönbélebb viszonyulásban, a „legjobb” államtervezetek szerzői határozott hasonlóságot is felmutattak; ilyen vagy olyan módon meg akarták szüntetni a vallási ellentéteket. Az ilyesfajta egyetértés okai szemmel láthatóan mindenekelelt a vallás politikai szerepének eléggé világos értelmezésében gyökereznek, amely felfogásuk szerint, képes a népeket egyesíteni. A vallási fanatizmus, mások meggyőződésével szembeni türelmetlen-

ség – akadály volt az általános egyetértés felé vezető úton. Ebben a vonatkozásban kiábrándulásukat időnként a protestantizmus hívta életre (a kiábrándulás még az evangélizmus hű követőjénél, Andree-nél, a Christianopolis szerzőjénél is mutatkozott). És hozzá még kész volt mindenütt az uralkodó réteg szolgálatára, a más nézetek vallási üldözésében pedig a lutheránusok és a kálvinisták „túltettek a katolikusokon”. Dogmáik, amelyek lebecsülték az ember méltóságát, tagadták a szabad akaratot, szembenálltak a humanista etikával. (Az utóbbit bizonyos mértékben indokolhatja Morusnak a lutheránusokkal szemben történt fellépése is.) Figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy az ellenreformáció győzelmének viszonyai között vált leginkább nyilvánvalóvá, mennyire erős volt a katolikus egyház, mint politikai szervezet. Ennélfogva jelentkezik időnként az a törekvés, hogy felhasználják azt – ti. a katolikus egyházat – (előzetesen megváltoztatva és megjobbítva), mint erőt a világ megújítására. (Ez a motívum végighúzódott *Campanella politikai értekezésein*.)

A fő nézetkülönbséget a tulajdonról szóló kérdés okozta. Az uralkodó szociális viszonyok hívei állhatatosan megkerülték a kialakult tulajdon problémáját, olyan illúziókat tápláltak, hogy tervezeteik nyomán létrehozható az erős állam, amely mentes a belső harcoktól, ahol érintetlenek maradnának privilégiumaik (patrici, paruta). Az új arisztokrácia és a kialakuló burzsoázia képviselői (Bacon, Harrington) igen kitartóan igazolták azoknak a pilléreknek megingathatatlan voltát, amelyek a magántulajdonon nyugszanak.

Ennek a kornak az egalitáriánus ideáljaiban a legkülönfélébb árnyalatok mutatkoztak, amelyek tisztán polgári gondolatot is tartalmaztak, irányulva úgy a feudális arisztokrácia prerogatívái, mint a szegénységben élők vagyunközösségének és egyenlőségének nézetei ellen. Az egyenlő tulajdonra történt felhívásokban gyakran hallatták szavukat a városiakok, azt követelve, hogy állítsák vissza a városi hatóságokat, amelyeket az abszolutista tendenciák semmisítettek meg (jellemző ez Itáliára). Sokan javasolták a közepes jövedelmű emberek egyenlőségét. A fényűzés és a harácsolás elleni fellépések együttérzésre találhattak a feudális urak körében is, ami szintén az egyenlősítő tervezetek megalkotásához vezetett, amelyeknek feladata végső soron – nem érintve az egyház és az állam érdekeit – a tulajdon egyenletesebb elosztásának kifejtése volt, ami gyengítette volna a belső harc feszültségét (tervezet Albergati földjeinek szétosztására).

Észre kell azonban vennünk, hogy korántsem követhető mindig pontosan egyik vagy másik szerző kifejezett kapcsolata valamiféle meghatáro-

zott csoportosulás érdekeivel, minthogy ebben a korban azok összefonódtak; beleértve a közepes tulajdonnal rendelkezőket is, teljesen különböző jellegű kategóriák voltak. A szegény nép, a közvetlen termelők, a parasztok és kézművesek álma a vagyoni egyenlőség volt, amelyben nem nehéz felfedezni arra irányuló törekvésüket, hogy megőrizték a társadalomban azt a helyet, amelyet szükségszerűen elvesztettek a céhes ipar hanyatlásának, illetve a vagyonosoknak a paraszti földbirtokra történt támadásai következtében. Az egalitáriánus tételek, tükrözve azok hangulatát, a mértékletességre, az anyagi szükségletek korlátozására, a munkára való felhívással kapcsolódtak össze. Az ilyen utópiákban a burzsoá-ellenes jegyek a régi rend védelmében létrehozott motívumokkal egyesültek, összekapcsolódva a feudális korszakra jellemző jelenségek elítélésével (lásd: M. Roseo: „A keresztény uralkodó oktatása”, s Agostini: „Képzletbeli állam” c. műveit).

A radikálisabb hangvételű publicistákra, akik megértették a kisémmizettek, a paraszti szegénység, a plebejus réteg vágyait, az volt a jellemző, hogy nem fogadták el a fennálló rendszert, s azt egy új, a vagyonközösségen és szociális egyenlőségen alapuló rendszerrel kívánták felváltani. Ez jellemző Morusra, Donira, Campanellára és követőikre.

A 16–17. században látszólag túlsúlyban voltak a vagyoni egyenlőség hívei. Ez ismételten csak a szociális-gazdasági fejlődés sajátosságaival és ennél fogva a társadalmi gondolat megfelelő színvonalával magyarázható. A közvetlen kistermelők, a parasztok és a kézművesek, akik rendelkeztek termelési eszközökkel, rendszerint nem tartoztak a vagyonközösség gondolatának hívei közé, pedig ők tették ki az akkori munkásság többségét. A bérmunkás pedig, akit a manufaktúrában vagy a háziiparban foglalkoztattak, továbbá a falusi béres helyzete és pszichológiája szerint nagyon közel állt a kézműveshez és a paraszthoz – kistulajdonosokhoz. „A 16–17. század manufaktúra-munkásának csaknem mindenütt volt még termelési szerszám a birtokában, szövőszéke, rokkák a családja számára, egy kis föld, amelyet szabad óráiban megművelt.”¹³

A tanulmányozandó időszak sajátosságaként említhető az is, hogy a kialakuló burzsoázia érdekei gyakran összefonódtak a néptömegek vágyaival, a burzsoázia gyakran, az antifeudális felkelések idején azok szövetségese lett. „De a feudális nemesség és az egész rajta kívüli társadalom képviselőjeként fellépő polgárság közti ellentét mellett fennállt – jegyezte meg Engels – a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, gazdag henyélők és dolgozó szegények közti általános ellentét. Hiszen éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy nem egy különös osz-

tály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tüntessék föl magukat.”¹⁴ Azonban, mikor a magántulajdon bírálatáról esett szó, a burzsoázia ideológusai mindig védelmére keltek annak.

Éppen ezzel magyarázható pl. Ludovico Zuccolo éles kritikája az „Utópia”-ról.¹⁵ Néha a történészek (R. de Mattei) ezt azzal magyarázzák, hogy Zuccolo eredetiségre törekedett: meg akarta mutatni, hogy az általa alkotott állammodell nem tulajdonítható egyszerűen Morus hatásának. Zuccolónak, aki inkább politikus, mint filozófus – nem kedvére valók az álmódosások.¹⁶ De vajon csak ebben rejlik az „Utópia” szigorú bírálatának oka?

Zuccolo, kétségtelenül tudós és éleslátású ember, valóban rátapintott az „Utópia” gyenge pontjaira. A nézetkülbségek súlypontja azonban az állam jellegéhez és annak alapjához való eltérő viszonyulásra esik. Zuccolo ostorozza Morusnak a magántulajdon eltörlésére vonatkozó javaslatát. Nem tetszett neki a „kommuna-élet”. Zuccolo úgy szeretne segíteni az embereken, hogy ők kerüljék el az „olyannyira jeles szerző” hamis nézeteit. „Morus állama helyett, igen nagy kiterjedésű házat vagy kolostort ábrázolt.” Létrehozni egy olyan közösséget, amely a hatalmas államot átfogná – hiú remény.¹⁷ Morust nem lehet azzal mentetni, hogy előzőleg nem ellenőrizte a gyakorlatban az utópisták intézményeit. Mindez: a polgárok testvérisége, amely megnyerte Morus tetszését, Zuccolo szerint csupán „mézes-mázos ámitgatás”, amely „nagy kárt okoz.”¹⁸

Karl Marx és Friedrich Engels a „Kommunista Párt Kiáltványá”-ban, megemlítve a szocializmus különböző típusait, amelyek hatással voltak koruk munkásosztályára, mint ismeretes, három irányzatot különböztettek meg: 1. A reakciós szocializmust, amelyhez a feudális szocializmus, a kispolgári szocializmus és a német vagy „igazi” szocializmus tartoznak; 2. A konzervatív vagy burzsoá szocializmus és 3. A kritikai-utópikus szocializmus és a kommunizmus.¹⁹ A fenti, a 16–17. században keletkezett irodalom áttekintése lehetőséget nyújt arra, hogy megállapítsuk: hasonló folyamatok a korábbi korszakban is kialakultak, ezek tulajdonképpen a kapitalista viszonyok megszületésének pillanatától hatni kezdenek. Magától értetődik, hogy e folyamatoknak és a 19. századi szocialista irodalomnak valamiféle identitásáról nem beszélhetünk; a 16–17. századi utópiák osztályjellege még teljesen meghatározatlan, amorf volt, minthogy maguk a burzsoá társadalmi osztályok is, mint arra fentebb utaltunk, a kialakulás stádiumában voltak. Ezen kívül megjegyzendő, hogy e korszak kis-

tulajdonosi hangulatát tükröző utópiák, úgy tűnik, nem sorolhatók a reakciók közé.

Tehát, annak a döntő fordulatot jelentő korszaknak a szociális utópiája, amikor a feudalizmus mélyében a kapitalista viszonyok kialakulásának folyamata zajlott, a társadalom legkülönbözőbb csoportosulásainak hangulatát juttatta kifejezésre. Pontosan megtalálhatók benne azok az egalitáriánus tendenciák, amelyek a korai burzsoázia, a közvetlen kistermelők bizonyos köreinek vágyait fejezték ki. Itt hangzottak el azok, az uralkodó rétegek régi privilégiumait védelmezni hivatott motívumok, amelyek kitartóan őrizték pozícióikat és ugyanakkor felemelték szavukat a feudális rend ellen. Itt hallatszottak olyan burzsoáziaellenes hangok, amelyek nemcsak a dolgozó nép, a parasztság, a városlakók jelentős tömege gondolkodásmódjának kicsengései voltak, hanem a feudális uralkodó osztály egy részének is, amelyet visszaszorított az új arisztokrácia és a megerősödő burzsoázia. Európában olyan utópista-kommunista eszmék is kialakultak, amelyek kapcsolatosak voltak az elszegényedett elemek, a társadalomnak ezekben az időkben eléggé jelentős plebejusi, pre-proletár rétegének vágyaival, amely réteg a kapitalista viszonyok fejlődésének arányában növekedett.

A társadalom átalakításáról alkotott utópista tervezetekben – bár sajátos módon és megközelítően – nemcsak a szociális és osztályharc tükröződött, hanem ezek a maguk részéről hozzá is járultak a megfelelő hangulatok és eszmék kialakulásához. Tanulmányozásuk lehetőséget nyújt arra, hogy jobban megértsük a korszak életének légkörét, a társadalmi gondolkozás különböző árnyalatainak fejlődését.

Befejezésül megjegyezzük, hogy következtetéseink a 16–17. századi szociális utópiák tanulmányozásán alapulnak. A későbbi időszak, a felvilágosodás korának, részben a 18. századi francia gondolkodók, utópiái azonban, bár bennük bizonyos rokon vonások felfedezhetők, sajátos specifikumúak és külön áttekintést igényelnek.

Jegyzetek

1. Morus T.: Utopia. Moszkva, 1978. 93.
2. La Republica nuovamente ritrovata, del governo dell' isola Eutopia, nella qual si vede nuovi modi de governare Stati, reggier Popoli, dar Leggi à i senatori col molta profondità di sapienza, storia non meno utile che necessaria. Opera di Thomaso Moro Cittadino di Londra. Vinegia, 1548. f.3.

3. Sansovino F.: *Del governo et amministrazione di diversi regni et republiche, cosi antiche, come moderne*, libri XXII. Venetia, 1583. 183.
4. I.N. Oszinovszkij: *Tomasz Mor: utopicseszkij kommunizm, gumanizm, reformacija*. (Thomas Morus: utopista kommunizmus, humanizmus, reformáció.) Moszkva, 1978. 17–19., 26–28.
5. M.M. Kovaljovszkij: *Razvitie idej goszudarsztvennoj neobhodimoszti i obszesztvennoj pravdÛ v Italii. Botero i Kampanella*. (Az állami függetlenség és a társadalmi igazság eszméinek fejlődése Itáliában. Botero és Campanella.) VoproszÛ filozofii i pszichologii, 1896. jan.
6. Stekli A.E.: „*Gorod szolnca*”: utopija i nauka. („*Napállam*”: utópia és tudomány). Moszkva, 1978.
7. G. Naude: *Bibliografia politica*. 1645., 13., 25.
8. Marx és Engels művei, 13. kötet. Budapest, 1965. Kossuth, 6.
9. Marx és Engels művei, 21. kötet. Budapest, 1970. Kossuth, 283.
10. Marx és Engels művei, 20. kötet. Budapest, 1963. Kossuth, 93. és 94–95.
11. Agostini L.: *La republica immaginaria. Testo critico, con bibliografia dell'autore a cura di Luigi Firpo*. Torino, 1957.
12. Marx és Engels Művei, 21. kötet. Budapest, 1970. Kossuth, 449.
13. Marx és Engels Művei, 4. kötet. Budapest, 1959. Kossuth, 351.
14. Marx és Engels Művei, 19. kötet. Budapest, 1969. Kossuth. 185.
15. Zuccolo L.: *Dialoghi*, Venezia, 1923.
16. De Mattei R.: *Note*. — In: Zuccolo (L.). *La Republica d'Evandria e altri dialoghi politici con prefazione di Rodolfo de Mattei*. Roma, 1944.
17. Zuccolo L. *Dialoghi*, 258–259.
18. *Ibid.*, 260.
19. Marx és Engels Művei, 4. kötet. Budapest, 1959. Kossuth, 460–469.